

A Structural Analysis of Literary Traditions in the Imitative Works of *Makhzan al-Asrar* from the 7th to the 10th Century AH: Based on Metaphor, Simile, Allegory, and Allusion

Tooran Safarpour

PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Shahrzad Niazi *

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Atamohammad
Radmanesh

Professor, Department of Persian Language and Literature, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Abstract

Nizami Ganjavi's *Makhzan-ul-Asrar* (The Treasury of Secrets) stands as a foundational work in educational literature, widely admired and frequently imitated by subsequent poets. An examination of the *nazīreh* compositions (parallels) inspired by this *masnavi*, analyzed through structural and thematic perspectives, reveals the extent of Nizami's influence on these poets and highlights the distinctive stylistic characteristics of his original work. The present study investigates eight such *nazīreh*s of *Makhzan-ul-Asrar*, composed between the 7th and 10th centuries AH. These include "Mutala-ul-Anwar," "Safana-mah," "Rawza-ul-Anwar," "Al-Mushahid," "Mazhar-ul-Athar," "Naqsh-ul-Badi'," "Mazhar-ul-Asrar," and "Tahfa-ul-Ahrar" by Abdur Rahman Jami.

The primary objective of this study is to scrutinize the literary

* Corresponding Author: shahrzadniazi@iau.ac.ir

How to Cite: Safarpour, T., Niazi, Sh., Radmanesh, A. (2025). A Structural Analysis of Literary Traditions in the Imitative Works of *Makhzan al-Asrar* from the 7th to the 10th Century AH: Based on Metaphor, Simile, Allegory, and Allusion. *Literary Language Research Journal*, 3(9), 113- 146. doi: 10.22054/jrll.2025.85179.1152

traditions evident in these parallel poems and to ascertain the degree of their structural and thematic (stylistic and rhetorical) influence by *Makhzan-ul-Asrar*. A secondary aim is to evaluate the extent to which the imitators employed literary traditions in their engagement with Nizami's *masnavi* and to identify any structural or thematic innovations they introduced. The findings demonstrate that the relationship between *Makhzan-ul-Asrar* and its imitators is fundamentally imitative. The later works function as a retelling and re-creation of previously articulated meanings, presented within a form and context that directly emulates *Makhzan-ul-Asrar*. This imitation often lacks distinctive individual characteristics from the imitator that would significantly differentiate their work from the original model. This imitative relationship encompasses aspects of imitation, association, integration, and dependence. Furthermore, none of the imitators achieved the thematic coherence and intellectual depth characteristic of Nizami's discourse and thought, often prioritizing the external appearance and superficial structure of *Makhzan-ul-Asrar*. Nizami masterfully employs all rhetorical devices to develop themes and to adorn language and form, portraying even the simplest meanings and topics with an artistry unparalleled by his imitators.

1. Introduction

This study undertakes an examination of eight *naẓīreh* compositions, or imitations, of Nizami's *Makhzan-ul-Asrar* ("The Treasure of Secrets"), which were created between the 7th and 10th centuries AH. These selected works include "Matla'-ol-Anwar," "Safanameh," "Rowzat-ol-Anwar," "Al-Mashahid," "Mazhar-ol-Asar," "Naqsh-e Badie'," "Mazhar-ol-Asrar," and "Tohfah-ol-Ahrar." The primary objective of this research is to investigate the literary traditions evident in these parallel poems and to ascertain the extent of their structural and thematic (stylistic and rhetorical) influence by Nizami's original work. A further aim is to assess the imitators' application of these literary traditions and to identify any structural or thematic innovations they may have introduced.

The analysis reveals that the relationship between *Makhzan-ul-Asrar* and its imitations is fundamentally one of imitation. The subsequent works predominantly function as a re-narration and re-creation of pre-existing meanings, adhering closely to a form and context that directly emulates Nizami's masterpiece. Consequently,

this imitation often lacks individual characteristics of the imitator that would significantly distinguish it from the model work. This intricate relationship encompasses aspects of direct imitation, association, synthesis of elements, and literary dependence. Moreover, the findings indicate that none of the imitators successfully matched the intellectual depth and thematic coherence present in Nizami's discourse and thought, often concentrating more on the external appearance and structural elements of *Makhzan-ul-Asrar*. Nizami, in contrast, skillfully employs all rhetorical devices primarily for thematic development and to enrich the linguistic form of his poetry, portraying even the most straightforward meanings with an artistry that remains unparalleled by his imitators.

2. Materials and Methods

This research was executed using a descriptive-analytical methodology, primarily drawing upon extensive library resources. Initially, the study defines and describes key concepts, including stylistics, rhetoric, overarching themes, and the nature of literary imitation (*naẓīreh*). Subsequently, it provides a concise introduction to the eight chosen imitations of *Makhzan-ul-Asrar*, composed between the 7th and 10th centuries AH. This introduction highlights the prominent stylistic, rhetorical, and thematic features of each individual work.

Following this introductory phase, a comprehensive comparative analysis of these works with Nizami's *Makhzan-ul-Asrar* is undertaken, noting their specific differences and similarities. By meticulously examining the application of style, rhetoric, and themes within the imitations, the distinctive strengths and weaknesses of each work are elucidated. Furthermore, through the comparative analysis of these *masnavis* against Nizami's original, the stylistic, rhetorical, and thematic values inherent in the imitations are precisely determined. This study concurrently demonstrates the profound extent of Nizami's enduring influence on the literary output of subsequent poets.

3. Discussion and Analysis

Nizami primarily employs all rhetorical devices for thematic creation and to adorn the language and form of his poetry. His objective is to enhance the aesthetic quality of his words and to forge a novel, sophisticated poetic style. Nizami portrays even the most

straightforward meanings and subjects with such innovative artistry that no comparable achievement can be found among his imitators. In contrast, within the imitations, rhetorical techniques are predominantly utilized for the purpose of explaining and emphasizing pre-existing meaning. In these later works, literary devices primarily serve to clarify the ideas articulated by the poet and to present them in a slightly modified form.

Among the *nazīreh* compositions, "Al-Mashahid" by Shah Da'i, alongside "Gowhar-e Fard" and "Mazhar-ol-Asrar" by Abdi Beyg Shirazi, exhibit notable structural and stylistic similarities. Specifically, in "Mazhar-ol-Asrar," there is a more discernible application of both verbal and spiritual figures of speech. The poet endeavors to maintain an equal balance between form and meaning. However, this balance risks disruption if the focus shifts excessively towards form, thereby diminishing the importance of the underlying meaning. In "Tohfah-ol-Ahrar," the deployment of these elements is less prominent; nevertheless, the presence of epic elements and terminology associated with the profession of secretaryship is particularly noteworthy.

4. Conclusion

The structural deployment of similes, metaphors, and allegories within these poems significantly influenced the respective poetic languages of their authors. The elevated frequency of these rhetorical devices in Nizami's work contributes to a poetic language that is both more elusive and more imaginative. Conversely, the language of his imitators tends to be simpler and clearer, attributable to a lower frequency of such sophisticated devices. This distinction underscores that Nizami, even when employing explicit and seemingly simple similes, consistently aimed to render his language more imaginative and, consequently, more elusive and complex. This artistic intention is notably absent in his imitators, whose poetic language is, by comparison, more readily understandable than Nizami's.

One contributing factor to the observed differences in the structure of similes and metaphors between *Makhzan-ul-Asrar* and its *nazīreh* compositions is the fact that the imitators were direct followers of Nizami's established style. Concurrently, the broader stylistic differences among these poets must also be taken into account. Nizami, and the Azerbaijani style in general, exhibits a

pronounced inclination towards linguistic complexity and the inherent elusiveness of poetic imagery. However, while poets such as Amir Khosrow, Jami, and Khajoo engaged in imitation, their stylistic approaches did not achieve the same degree of complexity or elusiveness. Furthermore, disparities in the structure of similes, metaphors, and allegories among these poets are also linked to their distinct worldviews, their unique philosophical attitudes toward existence, and the varying geographical regions in which they resided.

Keywords: Nazīreh Composition, Makhzan al-Asrar, Structure, Content, Imitators of Makhzan al-Asrar.

پژوهش‌نامه زبان ادبی

دوره ۳، شماره ۹، بهار ۱۴۰۴، ۱۱۳-۱۴۶

jrll.atu.ac.ir

DOI: 10.22054/jrll.2025.85179.1152

بررسی ساختاری سنت‌های ادبی در نظیره‌های مخزن‌الاسرار از قرن هفتم تا دهم هجری «بر پایه استعاره، تشبیه، تمثیل و کنایه»

دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد
اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

توران صفرپور

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی،
نجف‌آباد، ایران.

شهرزاد نیازی *

استادگروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی،
نجف‌آباد، ایران.

عطاءمحمد رادمش

چکیده

منظومه مخزن‌الاسرار نظامی از آثار ارشمنند در حوزه ادبیات تعلیمی است که مورد اقبال و تقلید شعرای بسیاری قرار گرفته است. بررسی نظیره‌های این مثنوی از دیدگاه‌های ساختاری و محتوایی، تأثیرپذیری این شاعران از نظامی گنجوی و ویژگی‌های سبکی این اثر را آشکار می‌سازد. در پژوهش حاضر ۸ نظیره مخزن‌الاسرار از قرن هفتم تا دهم هجری شامل مطلع‌الانوار، صفانامه، روضه‌الانوار، المشاهد، مظهر‌الآثار، نقش بدیع، مظهر‌الاسرار و تحفه‌الاحرار مورد مطالعه قرار گرفته است. هدف پژوهش بررسی سنت‌های ادبی در اشعار نظیره‌گویان مخزن‌الاسرار و یافتن میزان تأثیرپذیری ساختاری و محتوایی (سبکی، بیانی) آن‌ها با این منظومه است. بیان میزان به‌کارگیری نظیره‌پردازان مخزن‌الاسرار از مهارت‌های کاربرد سنت‌های ادبی در نسبت با این مثنوی و یافتن نوآوری ساختاری و محتوایی آن‌ها از دیگر هدف‌های این پژوهش است. یافته‌ها نشان می‌دهند که ارتباط مخزن‌الاسرار و نظیره‌های آن، ماهیتی تقلیدی دارد به‌طوری‌که اثر پسین، بازسرایی و بازآفرینی معنایی از پیش‌گفته‌شده در شکل و بافتی تقلیدی از مخزن‌الاسرار است و این تقلید چیزی از ویژگی‌های فردی مقلد را در

این مقاله برگرفته از رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد است.

* نویسنده مسئول: shahrzadniazi@iaua.ac.ir

خود ندارد که سبب تفاوت آن‌ها از اثر الگو شود. این ارتباط زمینه‌های تقلید، تداعی، تلفیق و وابستگی را شامل می‌شود. علاوه بر این هیچ یک از نظیره‌گویان نتوانستند به هم‌طرازی و عمق سخن و اندیشه نظامی برسند و بیشتر به ظاهر و ساختار بیرونی مخزن الاسرار توجه داشته‌اند. نظامی تمام آرایه‌های بلاغی را بیشتر برای مضمون‌پردازی و آراستن لفظ و صورت به خدمت می‌گیرد و حتی ساده‌ترین معانی را چنان هنرمندانه به تصویر می‌کشد که نظیر آن را در هیچ یک از مقلدان وی نمی‌توان یافت.

کلیدواژه‌ها: نظیره‌گویی، مخزن الاسرار، ساختار، محتوا، نظیره‌پردازان مخزن الاسرار.

۱. مقدمه

نظیره، به عنوان یکی از فنون شاعری و انواع ادبی، به معنای همانندسازی در محتوا و شکل اثری ادبی با متن از پیش تعیین شده است. در نظیره پردازی به همانندسازی متن الگو پرداخته می‌شود؛ بنابراین هیچ متنی مستقل از دیگر متون نیست و از این طریق هر اثر هنری با تأثیرپذیری از اثر دیگر به کمال می‌رسد. یکی از برجسته‌ترین و پرکاربردترین عناصر که در مضمون پردازی نظامی و مقلدان او جایگاه ویژه‌ای دارد سنت‌های ادبی است. البته این به این معنا نیست که شاعران پیش از نظامی از این سنت‌ها در اشعار خویش بهره نبرده‌اند و این خصیصه فقط در اشعار نظامی به چشم می‌خورد؛ بدون شک با توجه به کاربرد ویژه‌ای که در آثار نظامی از این گونه سنت‌ها مشهود است باید گفت کمتر شاعری، به استثنای خاقانی و به طور کلی شاعران سبک آذربایجان، به این اندازه و با این همه تازگی در کاربرد این سنت‌های ادبی در مضمون پردازی از موضوعات مختلف سود برده‌اند. به کارگیری این سنت‌ها که تا پیش از نظامی دارای محتوایی ثابت بودند و رابطه آشکاری دارند و غالباً در همان معنای اولیه خویش به کار می‌رفته‌اند، در اشعار نظامی با توجه به موضوعات مختلف، خودآگاه و همراه با تغییر در محتوای همیشگی و رابطه معمول آن‌ها صورت گرفته و از بسامد بسیار بالایی برخوردار است؛ به طوری که می‌توان آن را یکی از مهم‌ترین شگردهای هنری نظامی در مضمون پردازی و تصویرسازی‌های شاعرانه او به حساب آورد. در ادبیات فارسی بر مبنای سنت‌های ادبی در اشعار برخی شاعران واژه‌هایی را می‌بینیم که بین آن‌ها نوعی ارتباط دوسویه هم از دید معنایی و هم از دید لفظی برقرار است. این ارتباط به قدری شناخته شده است که خواننده آشنا با ادبیات با خواندن بیتی که این دو واژه در آن آمده به راحتی به رابطه آن‌ها پی می‌برد و معنای بیت را که اگر وابسته به این سنت ادبی باشد درمی‌یابد. نظیر ارتباط دو واژه «گل و بلبل»، «گوهر و صدف»، «شمع و پروانه» و مانند این‌ها که جزو سنت‌های ادبی هستند و در اشعار شاعران دوره‌های مختلف کاربرد دارند؛ البته ارتباط میان این دو واژه مربوط به موضوعات مختلفی است. ارتباط آن‌ها گاه مبتنی بر باورهای عامیانه طبی، نجومی و یا

داستانی اسطوره‌ای، تاریخی، دینی و یا افسانه‌ای است و گاه برخاسته از آداب و رسوم یا امری طبیعی است. این رابطه‌ها آنچنان شناخته شده و ثابت هستند که حتی شاعری که به وجود چنین رابطه‌ای بین این دو واژه اعتقاد نداشته باشد، باز هم بر طبق سنت ادبی آن را در شعر خویش به کار می‌برد و آن را به صورت یک اندیشه و اصل ادبی در سرایش شعر می‌پذیرد. مخاطب نیز در بسیاری از مواقع برای اینکه بتواند معنای درست ابیات و روابط پنهان حاکم بر آن را درک کند و یا به طور کامل به زیبایی‌ها و ظرافت‌پردازی‌های هنرمندانه شاعر پی ببرد ناچار است تا با این سنت‌های ادبی و رابطه میان آن‌ها آشنایی پیدا کند. این زیبایی‌ها در واقع از یک سو مبین ارزش هنری کار شاعر و از سوی دیگر سبب‌ساز شکل‌گیری احساس لذت و شگفتی در مخاطب است. پرسش اصلی این پژوهش این گونه بیان می‌شود: نظامی و نظیره - گویان وی از قرن هفتم تا دهم چگونه از این سنت‌های ادبی یا محتوای ثابت در مضمون - پردازی‌های خویش بهره گرفته‌اند؟ این پژوهش در سطح گسترده‌تر می‌کوشد تا نتایج تازه‌ای در حوزه نظامی‌پژوهی فراهم آورد. این پژوهش نظیره‌ها را از نظر بلاغت شعری و معیارهای سبک‌شناسی و مضامین بررسی می‌کند تا چگونگی و چرایی تأثیرپذیری نظیره‌ها را بیابد. پژوهش حاضر با بیان ویژگی‌های بارز ساختاری و محتوایی هر اثر و مقایسه با مخزن‌الاسرار به تفاوت‌ها و تشابه‌های آن‌ها اشاره می‌کند.

۲. پیشینه پژوهش

به دلیل اهمیت و جایگاه آثار نظامی در ادبیات فارسی، تحقیقات بی‌شماری درباره وجوه مختلف شعر و اندیشه او براساس نظریه‌های ادبی قدیم و جدید انجام گرفته که در دو کتابشناسی فراهم آمده از نظامی و نیز فرهنگ نظامی‌پژوهی می‌توان آن‌ها را دید؛ اما در باب موضوع این پژوهش می‌توان به تحقیقات زیر اشاره کرد:

(۱) نیازی و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «خلاقیت و ابتکار در ارتباطات برون‌متنی و درون‌متنی نظیره‌پردازان مخزن‌الاسرار نظامی» به این نکته اشاره می‌کنند که بین متون نظیره

مخزن‌الاسرار رابطه مستقیم یا غیرمستقیم وجود دارد و نظیره‌نویسی با شبکه‌ای آشکار از روابط درون‌متنی و برون‌متنی مواجه است که در جهت اثبات توانایی شاعر به کار گرفته شده است.

(۲) اسماعیل حاکمی (۱۳۵۸) در مقاله «مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی و نظیره‌هایی که به تقلید از آن سروده‌اند» به شرح ۱۸ مورد از پیروان مخزن‌الاسرار با بیتی چند از هر يك از آن‌ها است، پرداخته است بدون آنکه بررسی و مقایسه‌ای در زمینه ابیات انجام شود.

(۳) واعظ‌زاده و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «ریخت‌شناسی حکایت‌های اخلاقی بر پایه حکایت‌های مخزن‌الاسرار و نظیره‌های آن» به این نتیجه رسیده‌اند که حکایت‌های اخلاقی دارای دو الگوی روایی اصلی و دو الگوی روایی فرعی هستند که گاه با هم ترکیب می‌شوند.

(۴) طغیانی و نجفی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «کارکردهای زبانی در مخزن‌الاسرار نظامی»، مخزن‌الاسرار را به سه بخش متمایز تقسیم کرده‌اند: (۱) در ستایش خداوند و مناجات و مدح پیامبر، (۲) در بیان خلوت‌نشینی‌های شبانه، و (۳) داستان‌های تمثیلی و اخلاقی و نتیجه گرفته‌اند که در هر بخش به سبب بیان مضامین گوناگون کاربرد زبان تغییر می‌یابد.

(۵) حسینی گرده‌اش (۱۳۹۲) در مقاله «مقایسه‌ای میان مخزن‌الاسرار و مطلع‌الانوار» بیان می‌کند که آثار این دو شاعر از نظر شکل ظاهری، مضامین و موضوعات مشابه هم هستند؛ اما تفاوت‌هایی در نحوه به کارگیری شیوه‌های بلاغی در آن‌ها دیده می‌شود که نمونه بارز آن ایجاز زبان نظامی است که در مقابل اطناب‌ها و تکرارهای امیرخسرو قرار می‌گیرد.

۳. روش پژوهش

این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. ابتدا به تبیین و توصیف سبک‌شناسی، بیان، مضمون و نظیره پرداخته می‌شود. در ادامه نظیره‌های مخزن‌الاسرار از قرن هفتم تا قرن دهم به اختصار معرفی می‌گردد با بیان ویژگی‌های بارز سبک، بیان و مضمون هریک از آثار و مقایسه آن‌ها با مخزن‌الاسرار و اشاره به تفاوت‌ها و تشابه‌ها. با بررسی شیوه به کارگیری سبک، بیان و مضمون نظیره‌ها، قوت و ضعف هر اثر آشکار

می‌شود. همچنین با تطبیق مثنوی‌های معرفی شده با مخزن‌الاسرار نظامی ارزش‌های سبکی، بیانی و مضمونی نظیره‌ها مشخص می‌شود و همچنین این پژوهش میزان نفوذ دیدگاه‌های نظامی را در آثار شاعران پس از وی می‌نمایاند.

۴. یافته‌ها، بحث و بررسی

۴.۱. جایگاه نظیره و نظیره‌گویی در ادبیات فارسی

«در ادبیات فارسی "نظیره‌پردازی" یکی از شیوه‌های نویسندگان ایرانی برای آفرینش آثار هنری بوده است. در ادبیات کهن نظیره‌سرایی، اقتباس و الگوبرداری از نمونه‌های اعلا بخشی از لوازم خلاقیت را شکل می‌دهند» (فتوحی، ۱۳۶۸: ۸۴). شاید این شیوه آفرینش هنری با "تقلید" یا "تبع" اشتباه گرفته شود؛ درحالی که با آن‌ها متفاوت است. زرین کوب بیان می‌کند که نظیره‌گویی، تقلید یا تتبع آن است که شاعر یا نویسنده‌ای، به پیروی از شاعر یا نویسنده دیگر به خلق و نگارش اثری اقدام کند. نظیره‌گویی در انواع و قالب‌های ادبی رایج است و البته حدود مرز آن تاکنون به روشنی تبیین نشده است. شرط اصلی نظیره‌گویی آن است که به حوزه سرقات ادبی منتهی نشود. آنچه در نظیره‌گویی اهمیت می‌یابد تحقیق درباره کیفیت، میزان نفوذ و تأثیر آثار ادبی مشهور در معاصران یا گذشتگان است که خود از اهم مباحث نقد ادبی و ادبیات تطبیقی به شمار می‌رود. تقلید را چنین تعریف می‌کند: «نویسنده و گوینده‌ای شیوه گفتار گوینده و نویسنده دیگری را پیش گیرد و بر طریقه و منوال او سخن گوید» (زرین کوب، ۱۳۷۶: ۱۶۶).

۴.۲. نگاهی اجمالی به نظیره‌های مخزن‌الاسرار

باید میان اقتباس ادبی و تقلید و نظیره‌گویی نیز تفاوت قائل شد. «اقتباس الهام گرفتن از مضمون و محتوا و اندیشه اثری است که با خلاقیت‌های شاعر توأم است. ای بسا آثار و شاهکارهای ماندگار که مقلدان زیادی یافته‌اند، خود برگرفته و مقتبس از نمونه‌ها و آثار قبلی بوده باشند، چنان که ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی در سال ۴۴۶ ق. اقتباس از داستان

پارتی یا اشکانی است؛ یا "عقاب" خانلری که با اقتباس از مضمون رمان دختر سروان (۱۸۳۶م) نوشته الکساندر پوشکین، سروده شده است. اقتباس را بر دو نوع آزاد و وفادار دانسته‌اند» (انوشه، ۱۳۸۰: ۱۱۵/۲) که در هر دو شکل ضمن تفاوت با نظیره گویی، شباهت‌هایی نیز دارد. در این پژوهش هشت نظیره مخزن‌الاسرار از قرن هفتم تا دهم هجری برگزیده شد که به‌طور خلاصه معرفی می‌شود:

جدول ۱. معرفی اجمالی نظیره‌های مخزن‌الاسرار

ردیف	عنوان / سراینده	معرفی اجمالی
۱	مطلع‌النوار از امیرخسرو دهلوی	«این منظومه در سه خلوت و بیست مقاله همراه با حکایات آورده شده و موضوع آن توحید و تحقیق و تهذیب و تربیت است» (صفاء، ۱۳۸۲: ۷۳۸/۳).
۲	مثنوی صفات‌نامه (مونس‌الابرار) از عماد فقیه کرمانی	منظومه‌ای عرفانی و اخلاقی به نام شاه شجاع» (همان: ۹۸۹) عماد فقیه آنچه در صفات‌نامه می‌آورد سلسله ارادتش به شیخ زین‌الدین کاوینی است.
۳	روضه‌النوار از خواجوی کرمانی	«این منظومه اندکی بیشتر از دو هزار بیت دارد و شاعر مباحثی از اخلاق و عرفان مطرح کرده است» (صفاء، ۱۳۸۲: ۸۹۹-۹۰۰).
۴	المشاهد از شاه داعی شیرازی	«مثنوی المشاهد دارای ۵۳۷ بیت که به سال ۸۳۶ ق. به انجام رسیده است» (شاه داعی، ۱۳۳۹: بد-لج).
۵	مثنوی مظهر‌الآثار از هاشمی کرمانی	سیدمحمدهاشم مظهر‌الآثار را در پنج نعت سه روضه و بیست موعظه سروده و در میان موعظ و سایر قسمت‌ها حکایاتی نیز آورده است.
۶	مثنوی تحفة‌الاحرار از عبدالرحمن جامی	این مثنوی مرکب از دوازده مقاله و و بیش از هزاروپانصد بیت است.
۷	مثنوی جوهر فرد از عبدی بیگ شیرازی	این مثنوی با یک دیباچه مفصل آغاز می‌شود و شامل دو هزار و پانصد و نود و شش بیت است.
۸	مثنوی نقش بدیع از غزالی مشهدی	«غزالی مشهدی نقش بدیع را در ایران و به نام شاه طهماسب صفوی آغاز کرد و بعد از مهاجرت به هند و وارد شدن به دربار علی‌قلی خان شیبانی، خان زمان و حاکم جونپور، نقش بدیع را به پایان رسانید» (ستوده، ۱۳۷۱: ۴۳). ^۱

۱. نمونه‌های دیگر که در کتاب هفت آسمان به عنوان نظیره مخزن‌الاسرار از آن‌ها نام برده شده است: بدایع الافکار ملاحسین واعظ کاشفی، قران السعدین امیرخسرو دهلوی، مثنوی جلال فراهانی روضه‌النوار خواجوی کرمانی، مونس‌الابرار عماد فقیه کرمانی، گلشن ابرار مولانا کاتبی، ساقی‌نامه مسیحی، زبدة‌الاشعار قاسمی گنابادی، منظورالابصار قاضی سبحانی، فتوح‌الحرمین محی لاری، گوهر شهوار عبدی جنابندی، مشهد انوار غزالی مشهدی، نفایس‌المآثر غزالی مشهدی، مرآت‌الصفات غزالی مشهدی، نقش بدیع غزالی مشهدی، منظور انظار رهایی مروی، مثنوی نویدی شیرازی،

ادامه ←

۳. ۴. بررسی ویژگی‌های زبان ادبی در مخزن‌الاسرار و نظیره‌های آن

مضامین و ساختار مخزن‌الاسرار، علاوه بر داشتن تخیلی سرشار و عاطفه و احساس تأثیرگذار که از لوازم و بایستگی‌های شعر و به‌طور کلی مقوله‌های هنری است دارای موضوعات جهان‌شمول و مأنوس برای انواع مخاطبان است؛ زیرا مضامین و موضوعات مطرح شده در هر اثر ادبی هر چقدر نزدیک به ناخودآگاه جمعی انسان‌ها باشد، تأثیرگذاری آن در مخاطب بیشتر خواهد بود؛ درحالی که حوزه عملکرد مضامین و ساختار نظیره‌ها به‌ویژه تحفة‌الاحرار، مظهرالاسرار، المشاهد، نقش بدیع، مظهرالآثار و مونس‌الابرار دارای مخاطبی با دایره‌ای محدودتر است. از دیدگاه مضمون‌پردازی و شیوه‌ها و شگردهای مختلف آن، و ساختار نیز این منظومه‌ها با یکدیگر تشابه‌ها و تفاوت‌هایی دارند. در مخزن‌الاسرار مضمون‌پردازی با همان بیان هنرمندانه موضوعی ساده با توجه به سبک شعری نظامی و به‌طور کلی شاعران سبک آذربایجانی در سده ششم است که با بهره‌گیری فراوان از عناصر علمی و اطلاعات گسترده از علوم مختلفی چون نجوم، طب، فلسفه، اساطیر، تاریخ، باورها و آداب و رسوم عامیانه، و نیز عناصر ادبی و شگردها و فنون ادبی و بلاغی صورت گرفته است که شاعر از آن جز پیچیده‌سازی و نامأنوس ساختن شعر خویش برای مخاطب از سویی، و نیز ارائه طرزی تازه از سبک شعری، مضمون‌آفرینی، زیباسازی و آرایش کلام از سوی دیگر هدفی ندارد.

۳. ۴. ۱. سنت‌های ادبی مخزن‌الاسرار

صورخیال در اندیشه نظامی همواره جایگاهی ویژه داشته و این شاعر مثنوی‌سرا با استفاده از عناصر طبیعت و خیال توانسته تصویرهای زنده‌ای را خلق کند. همچنین نظامی برای محو مرزهای میان انسان و طبیعت، اندیشه و شیء و محو مرز زبان و جهان واقعی به مانند

مثنوی قاسم کاهی، مظهرالاسرار ابوالفتح روایی، خلد برین وحشی کرمانی، مجمع‌الابکار عرفی شیرازی، زبدة‌الافکار نیکی اصفهانی.

رمانتیسیم‌ها از استعاره با ظرفیت بالا استفاده کرده است. از این رو بسامد استعاره‌مکنیه، تشبیه و تشخیص در مخزن‌الاسرار بالا است؛ امری که نشان می‌دهد که مخزن‌الاسرار به مانند مکتب رمانتیسیم تصویرگرا و درون‌نگر است. از میان عناصر ادبی و شگردهای ادبی و بلاغی در مخزن‌الاسرار، توصیف با بهره‌گیری از استعارات، تشبیهات و کنایات تازه و خیال‌انگیز از مهم‌ترین شیوه‌های مضمون‌پردازی نظامی است. همچنین استفاده از شیوه تکرار و التزام واژگان و جفت‌های گردان و تمثیل به دو گونه فشرده و گسترده، پس از توصیف بیشترین کاربرد را دارند. نظامی از جمله شاعران سبک آذربایجانی است که اگرچه ارتباط چندانی با دربار شاهان نداشت؛ اما نگرش‌ها و ذهنیت‌هایی که میراث شاعران پیش از او بود، باعث شد که خواه ناخواه تحت تأثیر گفتمان درباری و عناصر مرتبط با آن قرار بگیرد؛ به گونه‌ای که عناصر درباری و صورخیال مخصوص این نوع گفتمان، در شعر او بسامد قابل توجهی دارد.

۴. ۳. ۱. ۱. تشبیه و استعاره

نظامی از طریق کاربرد استعاره و تشبیه با طبیعت و ماورای آن ارتباط برقرار می‌کند و از راه محاکات آن‌ها را به خدمت می‌گیرد و ساختار ذهنی‌اش را با آن‌ها شکل می‌گیرد. «شکل ذهنی شعر حاکی از تمرکز کامل همه نیروی خلاقه شاعر در لحظه آفرینش شعر است» (نک، براهنی، ۱۳۸۰: ۷۵ / ۱). تشبیه در ساخت صور خیال و اندیشه نظامی نقش به‌سزایی دارد و هسته اصلی و مرکزی اغلب خیال‌های شاعرانه اوست.

"صدف و گهر" یکی از جفت‌های گردان در مخزن‌الاسرار هستند که بسامد قابل توجهی دارند. این جفت گاه در تشبیه سخن (دُر) و گوش (صدف) و بیان ارزشمندی آن‌ها به کار رفته، گاه در استعاره از دندان پیامبر^(ص) و گاه نیز در تشبیه ملک و خاک آستانه ممدوح:

نخل زبان را رطب نوش داد دُر سخن را صدف گوش داد (نظامی، ۱۳۷۹: ۱۶۱)

خنده خوش زان نزدی شکرش تا نبرد آبِ صدف گوهرش (همان: ۱۸۹)

دین فلک و دولت او اختر است ملک صدف خاک درش گوهر است (همان: ۲۲۰)

۴.۳.۲. جفت‌های گردان در مطلع‌الانوار همراه با استعاره، تشبیه و تمثیل

در مطلع‌الانوار مضامین مقالات‌ها بیشتر اخلاقی - دینی است که شاعر با طرح آن قصدی جز برانگیختن نیروی تهذیب اخلاق فردی را در سر نمی‌پروراند. در این مقالات‌ها هم از مضامین صریح دینی چون تشریح ارکان خمسۀ مسلمانان، نماز، روزه، حج، زکات و جهاد سخن به میان آمده و هم از مضامین اخلاقی چون ستایش قناعت، بخشش، غنیمت شمردن ایام جوانی و مانند این‌ها. امیرخسرو نیز همچون جامی یکی از مقالات‌های بیست‌گانه (مقالۀ بیستم) را به مخاطبه با فرزند خویش اختصاص داده با این تفاوت که در این مقاله تهذیب اخلاق فردی و سیاست مدن و سیاست منزل در کنار هم مورد توجه بوده، موضوعی که در مخزن‌الاسرار نمود ندارد. (نک، یوسفی، ۱۳۸۵: ۱۲ - ۱۵)

۴.۳.۱. تمثیل

در مطلع‌الانوار مهم‌ترین شگرد ادبی مورد توجه شاعر تمثیل است؛ به‌ویژه تمثیلات گسترده که گاه تا ده بیت هم می‌رسد. پس از آن حرف‌گرایی و توصیف که بیشتر مبنی بر وصف‌های ساده و به دور از استعارات و تشبیهات هنری است. التزام و تناقض نیز بسیار کم کار بردند. جفت‌های گردان بیش از هر چیز در قالب تمثیل و بیان مفاهیم تعلیمی و اخلاقی نقش‌آفرینی می‌کنند که در این زمینه با مخزن‌الاسرار دارای تفاوت‌هایی در شیوۀ کاربرد هستند. از جمله:

— **روغن و چراغ** در بیان آفرینش عقل و جایگاه او که در سر است:

از خرد افروخت چراغی بلند روغنی از کاسه سرها فکند (دهلوی، ۱۳۶۲: ۱۴)

از گل چوب از چه که باشد چراغ کی ز بدار نیست ز روغن مراغ (همان: ۶۱)

— **مهره و حَقّه** در بیان توانایی آدمی در شناخت ستارگان فلک:

نور نظر داد که بینا شدیم مهره کش حَقّه مینا شدیم (همان: ۱۴)

— **مگس و شکر** در تمثیل برای این معنی که دوستی دنیا پایدار نیست:

از لب او نیم نمی سلسبیل بر شکر او مگسی جبرئیل (همان: ۱۴)

پرورش ما در گردون مبین کافت جان مگس است نگین (همان: ۱۳۸)

ویرانه و گنج (همان: ۳۳)، **گوهر و کان** (همان: ۳۰)، **گوهر و بحر** (همان: ۴۰)، **دود و آتش** (همان: ۶۳) و (همان: ۷۶) و **دُر و صدف** (همان: ۵۱) نیز نمونه‌هایی از جفت‌های گردان هستند که در این منظومه کارکرد تمثیلی دارند.

۲.۲.۳.۴. استعاره و تشبیه

ساختار تشبیهات در این دو اثر زبان شعری هر دو شاعر را تحت تأثیر قرار داده است و بسامد بیشتر تشبیهات نظامی، زبان شعری او را دیرپاب‌تر و مخیل‌تر نموده است. درحالی‌که زبان شعری مطلع‌الأنوار به دلیل بسامد کمتر تشبیهات از سادگی و وضوح بیشتری برخوردار است. این مطلب نشان می‌دهد که نظامی با به کارگیری تشبیه بلیغ و مرسل به سوی خیال‌انگیزی کلام و در نتیجه دیرپایی زبان شعر و پیچیدگی آن حرکت کرده است؛ درحالی‌که کلام امیرخسرو این گونه نیست و زبان شعر او قابل فهم است. یکی از دلایل وجود تفاوت در ساختار تشبیهات دو شاعر، مقلد بودن امیرخسرو است و از سوی دیگر تفاوت سبکی این دو شاعر را باید در نظر داشت؛ زیرا نظامی و اصولاً سبک آذربایجانی به پیچیدگی زبانی و دیرپایی صورخیال متمایل‌تر است؛ اما امیرخسرو در عین تقلید چندان به پیچیدگی و دیرپایی دچار نشده است. از سوی دیگر، تفاوت ساختار تشبیهات دو شاعر به تفاوت جهان‌بینی و نگرش آن‌ها به هستی و همچنین به متفاوت بودن اقلیم زندگی آن‌ها برمی‌گردد. نظامی و امیرخسرو، چند تشبیه مشترک دارند که عبارت‌اند از: انسان به گوهر، انسان به مور، تن به دیگ، مو به زنجیر، طبع به گل، شاعر به ذره، دل به دریا، زبان به کلید، زبان به تیغ، سخن به جان، سخن به گنج، سخن، نظم به دُر، جان به رشته و امثال این موارد.

رشته جان بر جگرت بسته‌اند گوهر تن بر کمرت بسته‌اند (نظامی، ۱۳۷۹: ۵۱)

دُر خرد رشته جان را سپرد ملک سخن تیر زبان را سپرد (دهلوی، ۱۳۶۲: ۵)

یکی دیگر از کارکردهای جفت‌های گردان در مطلع‌الأنوار، استعاره و به طور خاص استعاره

مکنیه است؛ شیوه‌ای مشابه شیوه نظامی در مخزن‌الاسرار:

- گوهر و سنگ: در شعر امیرخسرو استعاره‌ای است از تفاوت و تقابل میان دو چیز یا دو گروه از افراد با ویژگی‌های متفاوت. "گوهر" نماد افراد والامقام، با استعداد و دارای ارزش ذاتی است که در شرایط دشوار نیز به کمال خود می‌رسند و جایگاه والایی پیدا می‌کنند. در مقابل "سنگ" نماد افراد بی‌ارزش و فاقد ارزش ذاتی است که در هر شرایطی به همان حالت باقی می‌مانند و هیچ‌گاه به جایگاه والایی دست نمی‌یابند.

سهل مبین سختی سنگ فقیر گوهر آن سنگ نگر بی‌نظیر (همان: ۶۹)

- شمع و پروانه:

مشعله عشق چو شد خانگی سوخته شد عقل به پروانگی (همان: ۷۶)

- خار و خرما:

نخل که خرماست همه بار او پرورش خسته کند خار او (همان: ۱۰۹)

۴.۳.۳. جفت‌های گردان در مونس‌الابرار یا صفانامه همراه با استعاره و تشبیه

در مونس‌الابرار یا صفانامه بنا به گفته سعید نفیسی در تاریخ نظم و نثر فارسی: «عماد فقیه سبک نظامی را دنبال می‌کند و در بسیاری از موارد از او روان‌تر است» (نفیسی، بی‌تا، ۱۱۲). بارزترین شگرد ادبی در صفانامه کاربرد استعاره و تشبیه است و پس از آن توصیف که بر اساس وصف‌های طبیعت است. از کنایات تلمیحی به‌ندرت استفاده شده و التزام و تناقض در این منظومه چشمگیر نیست. صفانامه حاوی مقالات‌هایی در بیان حکم، مواعظ و وقعاتی مملو از باورها و آداب صوفیانه است. مواعظ عماد فقیه در این مقاله‌ها جنبه پند و اندرز دارد؛ وی ضمن پند و اندرزهای اخلاقی به دیگران بر تأثیرگذاری نصایح خویش تکیه می‌کند و گاه نفس خویش را مورد خطاب قرار می‌دهد. شاعر در رؤیاهای خلوت‌های خویش در واقع به حدیث نفس می‌پردازد. در این مثنوی خواننده همراه با سراینده به عالم رویایی سفر می‌کند که همراه با صدق و صفا است. همه این مضامین جنبه تعلیمی دارد.

۴. ۳. ۱. تشبیه و استعاره

صفانامه منظومه‌ای عرفانی است. عماد فقیه به دلیل علاقه و توجه به اندیشه‌های اسلامی در اشعارش مضمون‌های اخلاقی را مدّ نظر داشته است و بی‌اعتباری دنیا را تجویز می‌کند. وی از طریق تشبیه و استعاره در قالب جفت‌های گردان در چند بیت به سرزنش دنیا می‌پردازد:

- گل و نقاش:

کای شده مشعوفِ گل بوستان خیز، که رفتند همه دوستان
بر در این دیرِ خراب کهن خامه نقاش نوشت این سخن
کای شده مشغول به عزّی و لات خیز که به گذشت به غفلت حیات

(عماد فقیه کرمانی، بی‌تا: ۴۴)

عماد دیدگاه وحدت وجودی خود را نسبت به نظام آفرینش از طریق استعاره و تشبیه بازگو می‌کند:

جیب گل و نافه معطر از اوست رایحه سنبل و عنبر از اوست
طفل خرد، زو ادب آموخته جان فرح و دل طرب اندوخته...
روز جهان را رخ پر نور از اوست جعد سیاه شب دیجور از اوست (همان: ۲۰)

از دیدگاه وی وجود پیر و مراد برای طی مراحل طریقت لازم است؛ از این جهت در واقعه دوم حالات خویش را در «خواب دیدن خواجه کامویه» بیان می‌کند و با بهره‌گیری از تشبیه به مضمون‌پردازی و وحدت موضوعی پرداخته است:

رفته به ره فوطه و طاسش به دست من شده چون خاک بر آن راه پست...

گشت روان خواجه کون و مکان آب و گل از سنبل مشکش چکان (همان: ۷۹)

آراستن کلام به شگردهای ادبی استعاره و تشبیه در ابتدای کتاب به‌ویژه "سبب نظم کتاب" از هنرهای شاعران صاحب ذوق است. عماد فقیه از جفت‌های گردان "دَر و گهر" در سبب نظم مثنوی صفانامه استفاده کرده است:

طوطی طبعم شکری می‌شکست نام زد هر گهری می‌شکست

چشمه حیوان سخن ملک من درّ ثمین ریخته از کلک من (همان: ۴۰)

– **یار غار و برادر:** در بیت زیر برای بیان افکار ملامتی که جنبه اعتقادی دارد در قالب استعاره و تشبیه بیان شد:

هرکه برادر بودش یار غار زود به سامان شودش کار و بار (همان: ۷۶)

۴.۳.۴. سنت‌های ادبی در قالب استعاره، تشبیه، تمثیل و کنایه در *روضه‌الانوار*

از میان مقلدان نظامی ابتدا امیرخسرو دهلوی است که مطلع‌الانوار را سروده و پس از آن خواجوی کرمانی *روضه‌الانوار* را به رشته تحریر در آورده است. این دو مثنوی اخلاقی - عرفانی که به پیروی از مخزن‌الاسرار سروده شده‌اند، هر چند در ساختار و محتوا شباهت‌های قابل ملاحظه‌ای دارند؛ اما تمایزاتی نیز در بافت ادبی آن‌ها به چشم می‌خورد. *روضه‌الانوار* منظومه‌ای عرفانی، اخلاقی و اجتماعی در بحر سریع مقطوع مکشوف یا موقوف، بروزن مخزن‌الاسرار نظامی و نظیره‌ای برای آن است در بیست مقاله، هر مقاله در موضوعی است که با حکایتی تأیید می‌شود. تدوین آن و موضوع و شیوه سخن شاعر، در آوردن اشعارات و کتابات رنگین بسیار به مخزن‌الاسرار نزدیک است. اندیشه‌های صوفیانه و حکایت مشایخ در این منظومه غلبه دارد و این شیوه، به خصوص عرضه معانی با تعبیری متناقض نما شیوه معمول در آثار سنایی را به یاد می‌آورد. خواجوی کرمانی در منظومه *روضه‌الانوار* از طریق آمیختن مضامین اجتماعی و اخلاقی با مفاهیم و آموزه‌های عرفانی، رنگ و بویی "صوفیانه" به منظومه خود بخشیده و شخصیت‌های وی در این حکایات که اغلب از صوفیان شناخته شده هستند به عنوان ابزاری برای ترغیب مخاطب و تأثیر این آموزه‌ها بر روح و جان وی به کار رفته‌اند. تشبیه در این منظومه در کنار سایر صورخیال ابزاری کارآمد در خدمت بیان اندیشه و مفاهیم تعلیمی - عرفانی است؛ البته نباید از جنبه‌های زیبایی‌شناختی این تصاویر نیز غافل بود.

در *روضه‌الانوار* از میان شگردهای ادبی، توصیف با بهره‌گیری از استعارات، تشبیهات و کنایات مختلف که تا حدودی نوآوری هم در آن‌ها به چشم می‌خورد، تناقض، تمثیل و

جفت‌های گردان بیشترین نقش را در مضمون‌آفرینی خواجو بر عهده دارند. حرف‌گرایی هم تا حدودی در این میان قابل توجه است؛ اما التزام و تکرار بسیار کم کاربردتر از دیگر شگردهای ادبی است. در روضه‌الانوار بهره‌گیری از اصطلاحات مربوط به باده و باده‌نوشی، موسیقی، دبیری و عناصر تلمیحی، حماسی و نجومی از دیگر عناصر علمی بیشتر است. از باورها، آداب و رسوم، و بازی و سرگرمی کمتر در مضمون‌پردازی استفاده شده است.

۴.۳.۴. ۱. تمثیل

هرچند در روضه‌الانوار مضامین اخلاقی نیز دیده می‌شوند؛ اما اغلب این مقالات‌های تعلیمی، رنگی عارفانه دارند که آشکارا نشانی از نوع شخصیت شاعر و نیز رواج اندیشه‌های عرفانی در دوره حیات اوست. حتی خواجو برخی مقالات‌ها را به بیان احوال عارفانه خویش اختصاص داده است. گاه حکایت‌های پایان هر یک از مقالات‌های تعلیمی رنگ و بویی سخت دینی به خود می‌گیرند و مضامین به قدری نمود دینی دارند که خواننده و نیز سراینده گاه به کلی فراموش می‌کنند که با اثری ادبی روبه‌رو هستند؛ درحالی‌که در مخزن‌الاسرار هیچ اثری از این مضامین با این صراحت دیده نمی‌شود. اما همه این مضامین چنانکه گفته شد با نوع تعلیمی پیوندی استوار دارند و در آن‌ها مخاطب یا خواننده مورد خطاب قرار می‌گیرد. ابزار اصلی خواجو در زمینه بیان این مضامین "تمثیل" و "جفت‌های گردان" است:

– **خورشید و ذره:** یکی از تمثیل‌هایی است که در روضه‌الانوار و مخزن‌الاسرار کاربرد و کارکرد مشابهی دارد. در بیت زیر این تمثیل برای این معنی که «تا سختی نکشی به راحتی نرسی» به کار رفته است:

ذره که از جام هوا گشت مست ساغر خورشید کی آرد به دست (خواجو، ۱۳۷۸: ۶۴)

– گنج و ویرانه:

خون عقیق از جگر کان گشاد گنج روان در دل ویران نهاد (همان: ۴)

۴.۳.۴. ۲. تشبیه و استعاره

جفت‌های گردان از قبیل «صدف و گوهر»، «روضه و حور»، «آئینه و زنگ»، «صورت و معنی»، «بحر و گوهر» و امثال این موارد از طریق بیان تشبیهی و استعاری برای بیان مفاهیم تعلیمی از سوی خواجه در این منظومه به کار رفته‌اند؛ روشی که در مخزن‌الاسرار نیز کاربرد مشابهی دارد:

تیر نظر بر هدف گل نهاد جوهر جان در صدف دل نهاد (همان: ۵۵)
عشق بهشت است و روان حور او مهر چراغ است و روان نور او (همان: ۵۶)
صورت من بین شده معنی او من همه عکس ز تجلی او (همان: ۵۷)
آئینه چین تو در زنگ بود روز سپید تو سیه رنگ بود (همان: ۶۹)

۴. ۳. ۵. جفت‌های گردان در قالب تمثیل، استعاره و کنایه در *المشاهد*

شاه داعی شیرازی یکی از شاعران عارف و مبلغان اندیشه وحدت وجودی ابن عربی است که آثار متعددی به نظم و نثر از وی باقی مانده است. از آثار منظوم وی سته شاه داعی است. مثنوی مشاهد اولین اثر از مثنوی‌های شش‌گانه وی است که شاعر متناسب با مشرب فکری خود، آن را در هفت مشهد: طلب، تجرید، ذوق، کشف، معرفت، حقیقت و توحید سروده است. سبک این مثنوی، تلفیقی از سبک‌های خراسانی و عراقی است؛ به گونه‌ای که برخی ویژگی‌های زبانی را از سبک خراسانی؛ لطافت‌ها، سوز و گداز را نیز از سبک عراقی گرفته است. جناس و صنعت تکرار در سطوح آوایی؛ استعاره مکنیه، مراعات نظیر و تلمیح در سطوح بلاغی، از برجسته‌ترین آرایه‌های ادبی به کار رفته در این منظومه‌ها هستند. در *المشاهد* پرکاربردترین شگرد ادبی تکرار و التزام است. در این منظومه استعاره در خدمت مفاهیم تعلیمی است. شاعر تشبیه تمثیلی را همراه با مفاهیم عرفانی استفاده کرده است. توصیف حالت‌های عرفانی در مفاهیم دنیا‌گریزی و معاد را در استعارات و تشبیهات به کار برده و کاربرد تمثیل به ندرت است.

۴. ۳. ۵. ۱. تشبیه و استعاره

شاه داعی در المشاهد به هستی‌شناسی می‌پردازد و جفت‌های گردان «گل و بلبل»، «آئینه و صیقل»، «یوسف و چاه»، «نقطه و دایره»، «شمع و پروانه» و امثال این موارد را همراه با استعاره یا تشبیه برای بیان منظور خویش به کار می‌برد:

بلبل اگر ناله برآرد رواست / خاصه که از طرف گلستان جداست (شاه‌داعی، ۱۳۳۹: ۱)

ساده شو از نقش جهت‌های خاک آینه‌سان شو به صفت‌های پاک

صیقل دل آب روان ساز کن روزنه جان به صفا باز کن (همان: ۲)

بید نه ای، فارغ از این باد باش سرو شو و از همه آزاد باش (همان)

چون دف مطرب بتواجد درای چون کف ساقی بتواضع فزای (همان: ۱۱)

- شمع و پروانه:

یار که در پرده نشیند چه سود؟ شمع که پروانه نبیند چه سود؟

- یوسف و چاه:

ابر حجاب رخ مه تا به کی؟ یوسف ما در بن چه تا به کی؟ (همان: ۱۶)

- دام و دنیا:

صورت اشیا همه دام است و بس معنی عنقا همه نام است و بس (همان‌جا)

- نقطه و دایره:

نقطه خود را حرکت داده‌ای دایره مغلطه بگشاده‌ای (همان‌جا)

۴. ۳. ۶. سنت‌های ادبی یا جفت‌های گردان بر پایه صنایع معنوی در تحفة‌الاحرار

این منظومه دارای زبانی ساده اما لحنی هشدار، و بیانی عرفانی براساس مشرب فکری ابن عربی یعنی وحدت وجود، توحید، تنزیه و تشبیه است و در آن مسائل عرفان نظری (سهر، صمت و عزلت) نیز دیده می‌شود. موضوع بیشتر مقاله‌ها موضوعات دینی، اخلاقی و تا حدودی عرفانی است، اما مقاله‌هایی در قالب انتقادهای اجتماعی و سیاسی با به کارگیری زبان پند و هشدار بر اقشار جامعه نیز در میان آن‌ها وجود دارد. از منظر زبانی استفاده از موازنه،

التزام، تتابع اضافات و اشعار ملمع از برجستگی های شاخص این منظومه هستند. در زمینه صور خیال و مسائل ادبی در مقایسه با مخزن الاسرار می توان گفت تحفه الاحرار نسبت به دیگر منظومه های تقلیدی از جایگاه خاصی برخوردار است. از دید محتوا و مضامین مطرح شده در آن نیز باید گفت جامی نیز همانند نظامی در مخزن الاسرار شعر را در خدمت اندیشه های دینی و مذهبی می گیرد؛ البته جامی خود به توازن بین لفظ و معنا در تحفه الاحرار توجه داشته و لفظ گرایی مفرط را نکوهش می کند و آن را آسیب زننده به اثر می داند.

۴.۳.۶.۱. تمثیل

"تمثیل" در اندیشه جامی برای بیان مفاهیم عرفانی و رمزی بسیار کارآمد بوده است و تمثیل حیوانی و انسانی در ادبیات تعلیمی وی جایگاه ویژه ای دارد. جامی در تحفه الاحرار بیش از ده حکایت از حیوانات آورده است و همچنین از تمثیل های نمادین حیوانی بهره گرفته و در آنها حیوانات را با شخصیت بخشی و انسان نگاری به عرصه آموزش اخلاقی و عرفانی وارد نموده است. وی همچنین از ریشه اساطیری و توتمی آنها نیز غافل نبوده و با استفاده از تجربه پیشینیان به حیوانات و به ویژه پرندگان، حیاتی معنوی بخشیده است. تأکید بر علم اندوزی، توجه به اصول و فروع دین، قناعت، مبارزه با هوس، بی اعتباری دنیا، یاد مرگ، نکوهش آزمندی، دوری از مصاحبت فرومایگان، توجه به عدل و انصاف، پیروی از پیر و امثال این موارد است که از دریچه تمثیل به آنها نگریسته است. در میان مبانی مختلف تمثیلی - تعلیمی، توجه به دین، پرهیز از مدهانت و یاد مرگ بسامد بالاتری دارند.

هفت اورنگ جامی به ویژه تحفه الاحرار سرشار از داستان های تمثیلی است. او که از شاگردان نقشبندی است در ورای داستان های تمثیلی خود برای ترویج فرقه نقشبندی بسیار تلاش کرده است؛ لذا اندیشه های صوفیانه خود را با شگردهایی چون: تمثیل، استعاره و تشبیه بیان می دارد تا مفاهیم دشوار تصوف و مسائل اخلاقی و تربیتی را آسان تر به مخاطبان خود ارائه دهد. او اندیشه های تمثیلی اخلاقی خویش را گاه در قالب پند و نصیحت بیان کرده، در

بسیاری از موارد با بیان حادثه و واقعه‌ای، نتیجه حاصل از آن را به خواننده واگذار نموده است. پند و اندرزهای تمثیلی جامی را از روی مخاطبین‌شان می‌توان به سه گروه تقسیم کرد: (۱) اندرزهایی برای شاهان؛ (۲) نصیحت‌هایی به پسرش ضیاءالدین یوسف؛ (۳) پندهای عالی‌او. علاوه بر پند و اندرز، گاه جامی به بیان مبانی اعتقادی و عرفانی نیز پرداخته است (نک، شعاعی، ۱۴۰۲: ۶۱-۶۳).

پهلوی هر سفله مشو جانشین از همه یکتا شو و تنها نشین
گرچه به خود نیست کج اندام "الف" بین که چه سان کج شده در لام "الف"
(جامی، ۱۳۷۸: ۵۹۴)

۴.۳.۶. تشبیه و استعاره

در تحفه‌الاحرار نیز پرکاربردترین شگرد هنری، توصیف بدون تازگی در استعارات و تشبیهات و پس از آن التزام و حرف‌گرایی است. جامی از تمثیل و تناقض بسیار کم در مضمون‌پردازی بهره برده است.

"گوهر" و متعلقات آن از جمله صدف، دُرّج و مانند این‌ها بیشترین میزان بسامد را در میان جفت‌های گردان این منظومه دارند که از طریق تشبیه و استعاره مطرح شده‌اند. استعاره‌ای که در ادبیات فارسی و عرفان برای بیان مفاهیمی چون ظاهر و باطن، حقیقت و ظاهر دین، و همچنین ذات و صفات به کار می‌رود. در تمثیل زیر صدف ظاهر، پوست یا قشر بیرونی و گوهر باطن، حقیقت یا ذات درونی در نظر گرفته می‌شود.

بر زرهر سفله منه چشم آز همچو صدف با گهر خود باز (همان: ۲۵۶)

اختر برج شرف کاینات گوهر درج صدف کاینات (همان: ۳۱۶)

در ساختار سایر جفت‌ها نیز شاهد بیان ارتباط تضاد و تقابل‌های معنایی میان مفاهیم هستیم مانند "ویرانه و گنج"، "مگس و شهد"، "خرمن و آتش" و مانند این‌ها:

چون طلبیدند از آن گنج پاک بهره خود خانه خراسان خاک (همان: ۳۷۹)

گشته ملایک مگس خوان او راتبه‌خوار از شکرستان او (همان: ۳۸۴)
جسم من القصه چو سرو روان افتادشعله خرمن خشک‌شده‌ای افتاد (همان: ۳۲۰)

۴. ۳. ۷. جفت‌های گردان با استعاره و تشبیه در نقش بدیع از غزالی مشهدی

«مثنوی‌های غزالی همه، خاصه نقش بدیع، در زمره بهترین اثرهایی است که از دوران صفوی داریم و نحوه بیان در آن‌ها همان ویژگی عمومی شعری را به همراه دارد. روان و پخته و منتخب و صریح است و مضمونی‌هایی استادانه‌ای که در آن‌ها می‌بینیم ما را به یاد هنرنمایی‌های ساحرانه نظامی می‌افکند. او در این راه بیشتر به مخزن الاسرار آن استاد بزرگ نظر داشته و چنانکه خواهیم دید چند بار به جوابگویی آن برخاسته است» (صفا، ۱۳۶۹: ۷۰۴)

وی برخلاف شاعران معاصر خود سبک پیچیده هندی را شیوه کار خود نساخته و از زبانی بسیار ساده و روان در شعر سود جسته که از این جهت نیز قابل اعتناست. در نقش بدیع مقالات‌هایی به سبک مخزن‌الاسرار دیده نمی‌شود؛ بلکه حکایت‌هایی به صورت داستانک بیان شده که جنبه اخلاقی دارد. مضمون این حکایات عرفانی است و سراینده از آن‌ها نتیجه اخلاقی می‌گیرد. شروع حکایات با وصف موضوعی عرفانی است که در پایان حکایت سراینده خواننده را به نتیجه‌گیری اخلاقی می‌کشاند. این منظومه جنبه عرفانی و اخلاقی دارد. غزالی در نقش بدیع ابیات و ترکیباتی را از مخزن‌الاسرار تقلید کرده که حاوی تکرار یا مضمون‌پردازی است. ساختار مباحث نقش بدیع تکرار مباحث مخزن‌الاسرار است. داشتن مقدمه‌ای به نثر در این منظومه و اعتراض بر منکران معراج از ابتکارات و نوآوری‌های شاعر است. در مثنوی مورد نظر بر خلاف مخزن‌الاسرار حکایات کوتاه بیان شده است.

۴. ۳. ۷. ۱. تشبیه و استعاره

غزالی مشهدی در استعارات از تجربه حسی به سوی انتزاعات می‌رود و گاه شاعر از پیوند و

ارتباط میان واژگان یک بیت به اشارات ضمنی می‌پردازد:

در غم آنم که ازین مغز و پوست باز رهم تا بروم پیش دوست (همان: ۶۶)
در این مثنوی تأثیرپذیری از قرآن السعدین و مخزن الاسرار کاملاً آشکار است. غزالی از ترکیبات جدید استفاده نمود. به نمونه‌هایی از این ترکیبات اشاره می‌کنیم:

مشک فشان جز به ثنائیش مباد سحر بیان جز به رضایش مباد (غزالی مشهدی، ۱۳۷۲: ۹)
قافیه سنجان به سخن درفشان این غزل انداخته اندر میان (همان: ۵۹)
آن مدنی منسب مکی نسب شاه عجم تخت نشین عرب (همان: ۱۲۰)
سنگ ازو شیشه رخشان شده خاک ازو لعل بدخشان شده (همان: ۶۱)
من سگ آن کس که برد نام دوست خاصه که با نامه و پیغام اوست (همان: ۱۱۸)
شاهد جان صورت و معنای او صورت او شاهد معنای او (همان: ۱)

- کلیم و سخن:

تا به سخن ریخت جواهر ز میم گشت خجل از کلماتش کلیم (همان: ۳)

- بحر و موج در آفرینش انسان:

بحر یکی موج زند برکنار گردد از آن رشه جهان لاله زار (همان: ۱۳)

۴ . ۳ . ۸. جفت‌های گردان با استعاره و تشبیه در مظهرالآثار از هاشمی کرمانی

مظهرالآثار یک مثنوی عرفانی - فلسفی است، محتوای عارفانه و صوفیانه آن از ابتدا تا انتهای بخش‌های مختلف با انسجام پنهان و آشکار با هم پیوستگی دارند. هاشمی کرمانی به پیروی از شاعران عارف پیش از خود دریافت‌های باطنی، دانش و اندیشه‌های عارفانه را بن‌مایه‌های شورانگیز و ژرف عرفانی موضوعات مظهرالآثار قرار داد. وی مثنوی را با توحید و تحمید و تسبیح و اسرار عرفانی آنها شروع کرده سپس با نعت‌ها و مناجات‌ها به بخش اصلی منظومه یعنی مواعظ بیستگانه - پرداخته است و اصطلاحات اهل سلوک مانند تجرید، عزلت، عشق، جوانی، پیری، نور و توحید را بیان کرده است و اندیشه‌ها عرفانی - حکمی سراینده در

ویژگی‌های زبانی و ساختاری منظومه نمایان است.

هاشمی در سرودن این منظومه، خود را به پیروی از مخزن‌الاسرار نظامی و توجه به مطلع‌الانوار امیر خسرو و تحفه‌الاحرار جامی مفتخر می‌داند و از روح و نفس آن‌ها مدد می‌خواهد.

خواسستم از روح نظامی مدد و ز نفس خسرو و جامی مدد
(هاشمی کرمانی، ۱۹۸۶: ۳۹)

استعاره مفهومی که از یک امر واحد ذهنی ساخته می‌شود، ذهنیت و نگرش استعاری فرد درباره امور گوناگون را با جفت‌های گردان بیان می‌کند. هاشمی کرمانی این شگرد استعاری را در سخن با جفت‌های گردان "گوی و چوگان"، "باده و می و جام" به کار گرفته و به مضمون‌آفرینی پرداخته است:

آنکه قلم ابلق میدان اوست گوی سخن در خم چوگان اوست
شمع همه باده‌پرستان عشق گرمی هنگامه مستان عشق
در ره معنی زدم بر جام از می باقی شده فانی تمام (همان: ۲۵)

استعاره در این مثنوی نقش به‌سزایی در مفهوم‌پردازی دارد. این جفت‌های گردان در مظهرالآثار چندین استعاره همگون آفریده‌اند. جفت‌های گردان ناشی از استعاره‌های پربسامد در شعر هاشمی کرمانی بیشتر از تجربه‌های حسی نظیر علم، ادب و سخن یا تجربه‌های عرفانی نظیر مناجات یا تتبع از نظامی سرچشمه گرفته است. در طلب علم و ادب هر دو نوع استعاره مفهومی و بلاغی به چشم می‌خورد.

- علم و ادب: نمونه استعاره بلاغی این جفت گردان برپایه تشبیه بلیغ:

علم و ادب گنج سعادت بود مایه اخلاص و ارادت بود
در طلب علم و ادب رنج کش رنج کشی از پی این گنج کش (همان: ۳۷)

"درج و گوهر"، "بحر و گهر" و "سخن و نکته" جفت‌های گردان در استعاره‌های زبانی هستند که گاه در مثنوی مظهرالآثار در یک یا چند بیت همه زبان را تحت سیطره خود دارند. استعاره

بلاغی نیز به عنوان جزئی از آن در کنش با راهبردها و الگوهای استعاره مفهومی شکل می‌گیرد. استعاره‌های خاص در زبان بلاغی کاربرد بیشتری دارد و برعکس با کاربرد تشبیه استعاره عام ایجاد می‌شود.

درج دهان را گهر ناب داد تیغ زبان را به سخن آب داد
هست سخن گوهر دریای کُن نیست درین نکته کسی را سخن (همان: ۲۹)
"دست ارادت" جهان‌بینی استعاری عرفانی هاشمی است و چگونگی کاربرد این جهان‌بینی در تشبیه و استعاره‌های بلاغی او توأم با جفت گردان، ابزاری کارآمد برای اشعار عرفانی است.

گر ندهی دست ارادت به پیر پیر شوی کس نشود دستگیر
تا ز علایق نکنی پا فراز در حرم دل نشوی سرفراز (همان: ۳۵)
"حرم دل" و "دست ارادت" استعاره و مقوله‌ای فکری است؛ اندیشیدنی که به معنی شناختی منجر شد و وجود پیر و دستگیر را لازم و ضروری دانست. هاشمی در سنت‌های ادبی در مفهوم غیب و نور و ظلمت و ظاهر به استعاره بلاغی متوسل می‌شود که بر پایه تشبیه است و رابطه نسبی نور و غیبت در برابر ظلمت و ظاهر قرار دارد.
ظلمت من شد متلاشی به نور گشت یکی نسبت نزدیک و دور (همان: ۳۷)
در مظهر الآثار شاعر به ندرت از عناصر طبیعت در ساختار محتوایی مثنوی بهره برده است.

۵. نتیجه‌گیری

بر مبنای یافته‌های پژوهش به نظر می‌رسد که مضامین و ساختار سنت‌های ادبی در مخزن الاسرار در مقایسه با دیگر آثار تقلیدی ادبی‌ترند. از دیدگاه مضمون‌پردازی و شیوه‌ها و شگردهای مختلف آن و ساختار نیز این منظومه‌ها با یکدیگر تشابهات و تفاوت‌هایی دارند. ساختار تشبیهات، استعارات و تمثیل‌ها در این منظومه‌ها، زبان شعری شاعران را تحت تأثیر قرار داده و بسامد بیشتر تشبیهات، استعارات و تمثیل‌های نظامی، زبان شعری او را دیرپاب‌تر و مخیل‌تر نموده است؛ درحالی که زبان شعری مقلدان وی به دلیل بسامد کمتر تشبیهات و استعارات از

سادگی و وضوح بیشتری برخوردار است. این مطلب نشان می‌دهد که نظامی با به کارگیری تشبیه بلیغ و مرسل به سوی خیال‌انگیزی کلام و در نتیجه دیربایی زبان شعر و پیچیده بودن آن، حرکت کرده است؛ درحالی‌که در کلام مقلدان وی این گونه نیست و زبان شعر آن‌ها نسبت به زبان شعری نظامی، قابل فهم‌تر است. یکی از دلایل وجود تفاوت در ساختار تشبیهات و استعارات، مخزن الاسرار و نظیره‌ها، مقلد بودن نظیره‌سرایان است و از سوی دیگر تفاوت سبکی این شعرا را باید در نظر داشت؛ زیرا نظامی و اصولاً سبک آذربایجانی به پیچیدگی زبانی و دیربایی صورخیال متمایل‌تر است؛ اما سبک شعری مانند امیرخسرو، جامی و خواجو در عین تقلید، چندان به پیچیدگی و دیربایی دچار نشده است. از سوی دیگر، تفاوت ساختار تشبیهات، استعارات و تمثیل‌های این شعرا به تفاوت جهان‌بینی و نگرش آن‌ها به هستی و همچنین به متفاوت بودن اقلیم زندگی آن‌ها برمی‌گردد. نظامی تمام آرایه‌های بلاغی را بیشتر برای مضمون - پردازی و آراستن لفظ و صورت به خدمت می‌گیرد و از آن برای هرچه زیباترکردن سخن و دستیابی به سبکی تازه و فاخر بهره می‌جوید. نظامی حتی ساده‌ترین معانی و موضوعات را چنان غریب و هنرمندانه به تصویر می‌کشد که نظیر آن را در هیچ یک از مقلدان او نمی‌توان یافت. درباره نظیره‌ها باید گفت مضمون‌پردازی‌هایی که از شگردهای بلاغی در آن‌ها بهره برده شده، بیشتر برای توضیح و تأکید معنا بوده و درواقع این فنون ادبی در خدمت معنا و تبیین اندیشه بیان شده از سوی شاعر بودند و نیز آراستن آن در لباسی نو. در میان نظیره‌ها المشاهد شاه داعی و جوهر فرد عبدی بیگ شیرازی از نظر ساختاری و سبک ادبی شبیه به هم هستند. در مظهرالآثار کاربرد آرایه‌های لفظی و معنوی بیشتر به چشم می‌خورد. شاعر به لفظ و معنا توأم توجه کرده و نوعی تعادل در این آثار وجود دارد که در جهت توجه بیشتر به لفظ و کم رنگ شدن اهمیت معنا به هم می‌خورد. در تحفة الاحرار کاربرد این عناصر چندان چشمگیر نیست و عنصر حماسی و اصطلاحات مربوط به پیشه دبیری، قابل توجه است. در مطلع الانوار به مانند تحفة الاحرار برخلاف مخزن الاسرار و روضة الانوار هیچ یک از عناصر و اصطلاحات دانش‌ها و علوم در مضمون‌سازی شاعرانه امیرخسرو کاربرد نیافته‌اند و فقط عناصر حماسی و تلمیحی تا حدودی

نقش دارند؛ این امر به دلیل سبک شعری امیرخسرو و جامی و نیز محتواگرایی آنان و به عبارتی برتری دادن معنا بر فرم و صورت است. ازاین‌رو، به‌ویژه در مطلع‌الانوار به‌سختی می‌توان مضمون‌پردازی هنرمندانه تازه‌ای از یک موضوع خاص را یافت و اگر در برخی موضوعات شاعر دست به مضمون‌پردازی زده، بیشتر تکراری و تقلید صرف از نظامی یا شاعران دیگر است. در مونس‌الابرار عناصر حماسی و اصطلاحات مربوط به تاج و تخت چشمگیر است و عناصر طبیعت بیشترین نقش را در مضمون‌آفرینی دارند. در مظهر‌الآثار شاعر از اصطلاحات نجومی و فلکی نیز در مضمون‌پردازی استفاده کرده؛ اما در جوهر فرد بهره‌گیری از اصطلاحات نجومی، حماسی، موسیقی و عناصر تلمیحی بیشترین کاربرد را در مقایسه با سایر نظیره‌ها دارد و با کمک این عناصر مضمون‌آفرینی شده است. در نقش بدیع همانند سبک هندی از استعارات و تشبیهات و نازک‌خیالی استفاده شده و تمثیلات گسترده در دو بیت به صورت ساده بیان شده - اند. التزام و تناقض به‌ندرت به کار رفته و در توصیف به تلمیحات تاریخی اشاره شده است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Tooran Safarpour
Shahrazad Niazi
Atamohammad
Radmanesh

<https://orcid.org/0009-0001-1623-769X>

<https://orcid.org/0000-0002-6685-6448>

<https://orcid.org/0000-0001-7271-4326>

منابع

- براهنی، رضا. (۱۳۸۰). طلا در مس. تهران: زریاب.
- جامی، عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۷۸). هفت اورنگ. تصحیح جابلقا دادعلیشاه و دیگران. تهران: میراث مکتوب.

حاکمی، اسماعیل. (۱۳۵۸). «مخزن الأسرار نظامی گنجوی و نظیره‌هایی که به تقلید از آن سروده - اند». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، س ۲۴ ش ۳-۴ (پیاپی ۹۹): ۱۱۷-۱۲۷.

حسینی‌گرده‌اش، عیوض. (۱۳۹۲). «شخصیت در مخزن‌الاسرار نظامی و مقایسه آن با مطلع‌الانوار امیرخسرو». مجله رشد آموزش زبان و ادب فارسی، ش ۴ (پیاپی ۱۰۶): ۱۰-۱۳.

خواجه‌ی کرمانی، محمودبن علی. (۱۳۸۷) روضه‌الانوار. تصحیح محمود عابدی. تهران: میراث مکتوب.

داعی شیرازی، نظام‌الدین محمود. (۱۳۳۹). کلیات شاه‌داعی شیرازی؛ جلد اول، مشتمل بر سته شاده داعی شیرازی. به تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران: چاپ‌خانه کانون معرفت.

دهلوی، امیرخسرو. (۱۳۶۲). خمسه. مقدمه و تصحیح امیراحمد اشرفی. تهران: شقایق.

رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۷۱). کتاب‌شناسی نظامی گنجوی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).

شعاعی، مالک. (۱۴۰۲). «بررسی آموزه‌های تمثیلی- تعلیمی در تحفة‌الاحرار جامی». تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی، س ۱۵ ش ۵۵: ۶۰-۸۳. DOI: 10.30495/jpll.2023.1972277.1284

شمیسا، سیروس. (۱۳۷۲). «تلقى نظامی از شعر و شاعری». مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت نهصدمین سده تولد نظامی گنجوی. تبریز: دانشگاه تبریز.

شهابی، علی‌اکبر. (۱۳۳۴). نظامی شاعر داستان‌سرا. تهران: ابن‌سینا.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات ایران. تهران: فردوسی.

طغیانی، اسحاق و نجفی، زهره. (۱۳۹۳). «کارکردهای زبانی در مخزن‌الاسرار نظامی». نثرپژوهی ادب فارسی. س ۱۷ ش ۳۶: ۳۰۸-۳۲۲. DOI: 10.22103/jll.2015.904

عبدی‌بیگ شیرازی، زین‌العابدین. (۱۹۸۶). جوهر فرد. مقدمه و متن ابوالفضل هاشم رحیموف. مسکو: دانش.

غزالی مشهدی. (۱۳۷۲). نقش بدیع. تصحیح و تعلیق مهدی ستودیان. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.

فتوحی رودممعجنی، محمود. (۱۳۸۵). بلاغت تصویر. تهران: سخن.
کرمانی، عماد فقیه. (بی‌تا). دیوان اشعار [نسخه خطی]. تهران: کتابخانه مجلس، به شماره IR-۱۰-۱۹۴۳۷.

نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۷۹). مخزن الاسرار. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.

نفیسی، سعید. (بی‌تا). دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی. تهران: کتابفروشی فروغی.
نیازی، شهرزاد و همکاران. (۱۴۰۲). «اخلاقیت و ابتکار در ارتباطات برون‌متنی و درون‌متنی نظیره - پردازان مخزن الاسرار نظامی». سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، س ۱۶ ش ۱۰:

DOI: 10.22034/bahareadab.2023.16.7117. ۲۳۲-۲۰۹

واعظ‌زاده، عباس، نوروزی، حامد و شجاع‌زاده مقدم، سیده فاطمه. (۱۳۹۷). «ریخت‌شناسی حکایت‌های اخلاقی بر پایه حکایت‌های مخزن الاسرار و نظیره‌های آن». پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی، س ۱۰ ش ۳۸: ۲-۳۲.

هاشمی، شاه جهانگیر (۱۹۵۷). مظهر الآثار. به کوشش حسام راشدی. کراچی: سندی ادبی بورد.

یوسفی، حسینعلی. (۱۳۸۵). نقد تطبیقی مخزن الأسرار و مطلع الأنوار. تهران: الهدی.

References

- Abdi Beyg Shirazi, Z. A. (1986). *Gowhar-e Fard* [The Unique Gem]. (A. H. Rahimof, Introduction & Text). Tehran: Danesh. [In Persian]
- Baraheni, R. (1380/2001). *Tala dar Mes* [Gold in Copper]. Tehran: Zaryab. [In Persian]
- Da'i Shirazi, N. (1339/1960). *Kulliyat-e Shah Da'i Shirazi; Jeld-e Avval, Moshtamel bar Sette-ye Shade Da'i Shirazi* [Complete Works of Shah Da'i Shirazi; Vol. 1, Including the Six Shades of Da'i Shirazi]. (M. Dabir-Siaghi, Ed.). Tehran: Chapkhane-ye Kanoun-e Ma'refat. [In Persian]
- Dehlavi, A. (1362/1983). *Khamisa* [Quintet]. (A. Ashrafi, Introduction & Ed.). Tehran: Shaghayegh. [In Persian]
- Fotouhi Roodmo'ajeni, M. (1385/2006). *Balaghat-e Tasvir* [The Rhetoric of Imagery]. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Ghazali Mashhadi. (1372/1993). *Naqsh-e Badi'* [The Wonderful Role]. (M. Sotoudiyan, Ed. & Annotations). Master's thesis, Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Hakemi, E. (1358/1979). *Makhzan al-Asrar-e Nezami Ganjavi va Nazire-*

- haei ke be Taqlid az an Sorude-and [Nezami Ganjavi's Makhzan al-Asrar and its Imitations]. *Nashriye-ye Daneshkade-ye Adabiyat va Olum-e Ensani-ye Daneshgah-e Tehran*, 24(3-4), 117-127. [In Persian]
- Hashemi, S. J. (1957). *Mazhar al-Athar*. (H. Rashedi, Ed.). Karachi: Sindhi Adabi Board. [In Persian]
- Hosseini Gardeh-ash, A. (1392/2013). Shakhshiyat dar Makhzan al-Asrar-e Nezami va Moqayese-ye an ba Matla' al-Anvar-e Amir Khosrow [Character in Nezami's Makhzan al-Asrar and its Comparison with Amir Khosrow's Matla' al-Anvar]. *Majale-ye Roshd-e Amoozesh-e Zaban va Adab-e Farsi*, (4), 10-13. [In Persian]
- Jami, A. B. A. (1378/1999). *Haft Ourang* [Seven Thrones]. (J. Dadalishah et al., Eds.). Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]
- Kermani, E. F. (n.d.). *Divan-e Ash'ar* [Collection of Poems] [Manuscript]. Tehran: Majles Library. (IR10-19437). [In Persian]
- Khajouye Kermani, M. B. A. (1387/2008). *Rowzat al-Anvar* [The Garden of Lights]. (M. Abedi, Ed.). Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]
- Nafisi, S. (n.d.). *Divan-e Qasa'id va Ghazaliyat-e Nezami Ganjavi* [Collection of Odes and Ghazals of Nezami Ganjavi]. Tehran: Foroughi Bookstore. [In Persian]
- Nezami Ganjavi, E. B. Y. (1379/2000). *Makhzan al-Asrar* [Treasury of Mysteries]. (H. Vahid Dastgerdi, Ed. & Annotations; S. Hamidian, Collaborator). Tehran: Ghatreh. [In Persian]
- Niazi, S., et al. (1402/2023). Khallaghiyat va Ebtakar dar Ertebatat-e Biroon-Matni va Daroun-Matni-ye Nazire-pardazan-e Makhzan al-Asrar-e Nezami [Creativity and Innovation in Intertextual and Intratextual Communications of the Emulators of Nezami's Makhzan al-Asrar]. *Sabk-shenasi Nazm va Nathr-e Farsi (Bahare Adab)*, 16(10), 209-232. [In Persian]
- <https://doi.org/10.22034/bahareadab.2023.16.7117>
- Radfar, A. (1371/1992). *Ketabshenasi-ye Nezami Ganjavi* [Bibliography of Nezami Ganjavi]. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research (Pazhooheshgah). [In Persian]
- Safa, Z. (1369/1990). *Tarikh-e Adabiyat-e Iran* [History of Iranian Literature]. Tehran: Ferdowsi. [In Persian]
- Shahabi, A. A. (1334/1955). *Nezami Sha'er-e Dastansara* [Nezami the Narrative Poet]. Tehran: Ibn Sina. [In Persian]
- Shamisa, S. (1372/1993). Talaqqi-ye Nezami az She'r va Sha'eri [Nezami's Perception of Poetry and Poetics]. *Majmoo'e Maqalat-e Kongere-ye Bozorgdasht-e Nohsadmin Sadeh-ye Tavallod-e Nezami Ganjavi*. University of Tabriz. [In Persian]

- Sho'aei, M. (1402/2023). "Barresi-ye Amooze-haye Tamsili-Ta'limi dar Tohfat al-Ahrar-e Jami" [Investigation of Allegorical-Didactic Teachings in Jami's Tohfat al-Ahrar]. *Tahqiqat-e Tamsili dar Zaban va Adab-e Farsi*, 15(55), 60–83. [In Persian] <https://doi.org/10.30495/jpll.2023.1972277.1284>
- Toghyani, E., & Najafi, Z. (1393/2014). Karkard-haye Zabani dar Makhzan al-Asrar-e Nezami [Linguistic Functions in Nezami's Makhzan al-Asrar]. *Nathrpazhoohee Adab-e Farsi*, 17(36), 308-332. [In Persian] <https://doi.org/10.22103/jll.2015.904>
- Vaezzadeh, A., Norouzi, H., & Shoja'zadeh Moghadam, S. F. (1397/2018). Rikht-shenasi-ye Hekayat-haye Akhlaghi bar Paye-ye Hekayat-haye Makhzan al-Asrar va Nazire-haye an [Morphology of Moral Tales Based on the Tales of Makhzan al-Asrar and its Imitations]. *Pazhooreshname-ye Adabiyat-e Ta'limi*, 10(38), 2-32. [In Persian]
- Yousefi, H. (1385/2006). *Naqd-e Tatbiqi-ye Makhzan al-Asrar va Matla' al-Anvar* [Comparative Critique of Makhzan al-Asrar and Matla' al-Anvar]. Tehran: Al-Hoda. [In Persian]

استناد به این مقاله: صفرپور، توران، نیازی، شهرزاد، رادمنش، عظامحمد. (۱۴۰۴). بررسی ساختاری سنت‌های ادبی در نظیره‌های مخزن‌الاسرار از قرن هفتم تا دهم هجری «برپایه استعاره، تشبیه، تمثیل و کنایه»، پژوهش‌نامه زبان ادبی، ۳ (۹)، ۱۱۳–۱۴۶. doi: 10.22054/jrll.2025.85179.1152

Literary Language Research Journalis licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.